

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

6-2021

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Муассис: Фарғона давлат университети.

«FarDU. ILMİY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» журнали бир йилда олти марта чоп этилади.

Журнал филология, кимё ҳамда тарих фанлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган.

Журналдан мақола кўчириб босилганда, манба кўрсатилиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 2020 йил 2 сентябрда 1109 рақами билан рўйхатга олинган.

Муқова дизайни ва оригинал макет ФарДУ таҳририят-нашриёт бўлимида тайёрланди.

Таҳрир ҳайъати

Бош муҳаррир
Масъул муҳаррир

ШЕРМУҲАММАДОВ Б.Ш.
ЗОКИРОВ И.И

ФАРМОҢОВ Ш. (Ўзбекистон)

БЕЗГУЛОВА О.С. (Россия)

РАШИДОВА С. (Ўзбекистон)

ВАЛИ САВАШ ЙЕЛЕК (Туркия)

ЗАЙНОБИДДИНОВ С. (Ўзбекистон)

JEHAN SHANZADAN NAYYAR (Япония)

LEEDONG WOOK. (Жанубий Корея)

АЪЗАМОВ А. (Ўзбекистон)

КЛАУС ХАЙНСГЕН (Германия)

БАХОДИРХОНОВ К. (Ўзбекистон)

ҒУЛОМОВ С.С. (Ўзбекистон)

БЕРДЫШЕВ А.С. (Қозоғистон)

КАРИМОВ Н.Ф. (Ўзбекистон)

ЧЕСТМИР ШТУКА (Словакия)

ТОЖИБОЕВ К. (Ўзбекистон)

Таҳририят кенгаши

ҚОРАБОЕВ М. (Ўзбекистон)

ОТАЖОНОВ С. (Ўзбекистон)

ЎРИНОВ А.Қ. (Ўзбекистон)

РАСУЛОВ Р. (Ўзбекистон)

ОНАРҚУЛОВ К. (Ўзбекистон)

ГАЗИЕВ Қ. (Ўзбекистон)

ЮЛДАШЕВ Г. (Ўзбекистон)

ХОМИДОВ Ғ. (Ўзбекистон)

ДАДАЕВ С. (Ўзбекистон)

АСҚАРОВ И. (Ўзбекистон)

ИБРАГИМОВ А. (Ўзбекистон)

ИСАҒАЛИЕВ М. (Ўзбекистон)

ТУРДАЛИЕВ А. (Ўзбекистон)

АХМАДАЛИЕВ Ю. (Ўзбекистон)

МЎМИНОВ С. (Ўзбекистон)

МАМАЖОНОВ А. (Ўзбекистон)

ИСКАНДАРОВА Ш. (Ўзбекистон)

ШУКУРОВ Р. (Ўзбекистон)

ЮЛДАШЕВА Д. (Ўзбекистон)

ЖЎРАЕВ Х. (Ўзбекистон)

КАСИМОВ А. (Ўзбекистон)

САБИРДИНОВ А. (Ўзбекистон)

ХОШИМОВА Н. (Ўзбекистон)

ҒОҒУРОВ А. (Ўзбекистон)

АДҲАМОВ М. (Ўзбекистон)

ЎРИНОВ А.А. (Ўзбекистон)

ХОНКЕЛДИЕВ Ш. (Ўзбекистон)

ЭГАМБЕРДИЕВА Т. (Ўзбекистон)

ИСОМИДДИНОВ М. (Ўзбекистон)

УСМОНОВ Б. (Ўзбекистон)

АШИРОВ А. (Ўзбекистон)

МАМАТОВ М. (Ўзбекистон)

ХАКИМОВ Н. (Ўзбекистон)

БАРАТОВ М. (Ўзбекистон)

ОРИПОВ А. (Ўзбекистон)

Муҳаррирлар: Ташматова Т.
Жўрабоева Г.
Шералиева Ж.

Таҳририят манзили:

150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй.
Тел.: (0373) 244-44-57. Мобил тел.: (+99891) 670-74-60
Сайт: www.fdu.uz

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими: - 60×84 1/8

Босма табоғи:

Офсет босма: Офсет қоғози.

Адади: 50 нусха

Буюртма №

ФарДУ нусха кўпайтириш бўлимида чоп этилди.

Манзил: 150100, Фарғона ш., Мураббийлар кўчаси, 19-уй.

**Фарғона,
2021.**

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

М.Исмоилов, З.Кўпайсинова Параболо-гиперболик типдаги модел тенглама учун нолокал масалалар	6
---	---

БИОЛОГИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

Ж.Абдурахмонов, Х.Муйдинов, М.Рахимов Индивидларнинг умр кўриш давомийлиги ҳақида	11
В.Исаков, У.Мирзаев, М.Юсупова Фарғона водийси қумли даҳалар тупроқлари	14
А.Махсумов, Б.Исмаилов 1-фенил азонафтол-2 пропаргил эфири ва унинг ҳосилаларининг олиниши	20

КИМЁ

Х.Юлдашев, Ю.Мансуров Оксид катализаторларда ис газининг оксидланиши	24
С.Хушвақтов, Ю.Файзуллаев, М.Жўраев, Д.Бекчанов, М.Мухамедиев Пластикат поливинилхлорид асосидаги янги поликомплексоннинг ғоваклик даражаси ва сорбцион хоссалари	29

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

И.Носиров Иқтисодиётнинг глобаллашуви шароитида табиий бойликлардан фойдаланишда экологик менежментнинг назарий ва методологик асослари	33
С.Хусанбоев Туризм соҳасини ривожлантиришнинг айрим масалалари	40

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

Ў.Аҳмедова Таълимнинг ижтимоийлашувида маънавий тарбия масаласи	44
---	----

ТАРИХ

О.Маҳмудов Ўрта аср Испания таржима марказларида лотин тилига ўгирилган асарлар	47
С.Юлдашев Фарғона сомоний волийлар бошқаруви даврида	53
А.Атаходжаев Илк ўрта асрларда Марказий Осиёдаги этнослараро маънавий маданиятнинг ўзаро таъсири	61
И.Фуломов 1939 йилда Ўзбекистон ССРда ўтказилган аҳолини рўйхатга олиш тадбирига доир	67
А.Алохунов Бронза ва илк темир даври чорвадорлари ишлаб чиқариш хўжалигига доир айрим мулоҳазалар	73
В.Абиров Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммосининг антропологик тадқиқотларда акс этиши	77
Ш.Холикулов Россия империяси суд-ҳуқуқ органлари тизимида нотариал идоралар фаолияти	84
Ш.Усанов Янги Ўзбекистонда миллатлараро тотувликни таъминлаш сиёсатининг замонавий хусусиятлари	89

**ФАРҒОНА СОМОНИЙ ВОЛИЙЛАР БОШҚАРУВИ ДАВРИДА
ФЕРҒОНА В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ САМАНИДСКИХ НАМЕСТНИКОВ
FERGHANA DURING THE REIGN OF THE SAMANID GOVERNORS**

Юлдашев Саиданварбек Бахромжон ўғли¹

¹Юлдашев Саиданварбек Бахромжон ўғли

– Фарғона давлат университети, катта ўқитувчи.

Аннотация

Мақолада илк бора тарихий манбалар ва адабиётларга асосланган ҳолда сомониёлар сулоласидан бўлган Фарғонанинг волийлари: Аҳмад ибн Асад, Абул Ашъос Асад ибн Асад, Исҳоқ ибн Аҳмад, Муҳаммад ибн Исҳоқ ва Муҳаммад ибн Асадларнинг фаолияти ёритилган. Водийда сомониёлар ҳукмронлиги ўрнатилиши арафасидаги сиёсий вазият, сомониёлар ҳукмронлигининг Фарғонада ўрнатилиши, 823 ва 828 йиллардаги воқеалар, Наср ва Исмоил ўртасидаги низолар, X аср бошида юз берган бир неча исёнлар ва буларнинг натижасида Фарғонанинг сомониё волийлар қўлидан кетиши жараёнлари ҳам тадиқ этилган.

Аннотация

В статье на основе исторических источников и литературы впервые освещается деятельность наместников Ферганы Ахмада ибн Асада, Абул Ашъос Асад ибн Асада, Исхака ибн Ахмада, Мухаммада ибн Исхака и Мухаммада ибн Асада из династии Саманидов. Также изучена политическая обстановка в Ферганской долине накануне установления здесь господства саманидов, события 823 и 828 годов, конфликт между Насром и Исмаилом, некоторые восстания в начале X века, приведшие к выходу Ферганы из состава Саманидского государства.

Annotation

Based on historical sources and literature, the article for the first time describes the activities of the governors of Ferghana from the Samanid dynasty: Ahmad ibn Asad, Abul Asjos Asad ibn Asad, Ishaq ibn Ahmad, Muhammad ibn Ishaq and Muhammad ibn Asad. The political situation in the Ferghana Valley on the eve of the establishment of the domination of the Samanids here, the events of 823 and 828, the conflict between Nasr and Ismail, some uprisings at the beginning of the 10th century, which led to the withdrawal of Ferghana from the Samanid state are also studied.

Таянч сўз ва иборалар: Фарғона, Араб халифалиги, Маҳдий, Аҳмад ибн Асад, Чжунгже, қарлуқлар, ябғу, Жабуя, сомониёлар, Рофеъ ибн Лайс, Шавдар Исмоил, Наср, саффорийлар, Исҳоқ ибн Аҳмад, Муҳаммад ибн Асад, Тўгон тегин.

Ключевые слова и выражения: Фергана, Арабский халифат, Махдий, Ахмад ибн Асад, Чжунгже, карлуки, ябгу, Жабуя, саманиды, Рафи ибн Лейс, Шавдар Исмаил, Наср, саффари́ды, Исхак ибн Ахмад, Мухаммад ибн Асад, Тоган тегин.

Key words and expressions: Ferghana, Arab khalifat, Mahdiy, Ahmad ibn Asad, Chungchje, karluks, yabghu, Jabuyah, samanids, Rafi ibn Lase, Shavdar Ismail, Nasr, saffarids, Ishaq ibn Ahmad, Muhammad ibn Asad, Togan tegin.

VIII асрнинг охирларида Фарғона кечган сиёсий воқеалар тарихий манбаларда [12,13, 16, 19, 20, 27, 28] маълум даражада ёритилиб, бу ерда ҳукмронлик қилган шахслар хусусида узук-юлуқ маълумотлар келтирилади. Жумладан, халифа Маҳдий даврида (775-785) Мовароуннаҳр ноиб Аҳмад ибн Асад* катта қўшин билан Фарғонага бостириб киради. Натижада Косонда турган Фарғона подшоси расман халифалик ҳокимиятини эътироф этди. Хитой манбаларида Фарғона ҳукмдорининг исми Чжунгже бўлиб, у ўз ўғли Шюеюйни Хитойга 771 йилда юборганлиги ҳақидаги маълумотлар учрайди [12:319]. Демак, Аҳмад ибн Асад юриши пайтида Чжунгже

[22:285] Фарғона ҳукмдори бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Бироқ, Чжунгженинг туркий исми ва ҳукмронлик қилган йиллари ҳозирча аниқ эмас.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, қарлуқлар бутун VIII аср давомида Фарғона водийси сиёсий ҳаётида устувор мавқега эга бўлишган. 751 йилда Талосдаги жангда хитойликларнинг мағлубияти туфайли шарқдан қарлуқларга бўлган тазйиқ камайиб, улар учун мустақил давлат тузишга шароит юзага келади. Бу даврда водийнинг шимолий ва шарқий ҳудуди Қарлуқлар давлати билан чегарадош бўлганлиги боис [28:20], вақти-вақти билан Араб халифалиги ва қарлуқлар орасида чегара масаласида ва, умуман, Фарғона масаласида низо келиб чиқар эди.

VIII асрнинг 90-йилларида Фарғонада ҳокимиятни қарлуқларнинг ябғуси ўз қўлига олди. Шунга қарамасдан, қарлуқлар водийда

* Ушбу Аҳмад ибн Асад халифа Маҳдий даврида яшаган Мовароуннаҳр ноиб ва араб саркардаси бўлган. Уни Сомониё Аҳмад ибн Асад билан аралаштирмаслик керак (С.Ю.)

ҳокимлик қилган маҳаллий сулолага хотима бермадилар. Аксинча, уларни арабларга қарши курашини қўллаб-қувватлаб турдилар. Шунинг учун араблар халифа Хорун ар-Рашид (786-809) даврида яна Фарғонага юриш қилишга мажбур бўлдилар. Бу сафар Хорун ар-Рашиднинг Мовароуннаҳрдаги ноиби Фитриф Ато халифа буйруғи билан Фарғонага Амр бинни Жамил бошчилигида қўшин юборди [6,276]. Бу юришдан асосий мақсад арабларга қарши курашда Фарғона ҳукмдорини қўллаётган қарлуқ ябғуси Жабуяни [6,276] водийдан қувиб чиқариш эди. Аммо Амр бинни Жамил мағлуб бўлди ва араблар бу юришдан кўзлаган мақсадига эриша олмадилар [10,26].

Мовароуннаҳрда 806 йили юз берган Рофеъ ибн Лайс кўзғолони Фарғонадаги сиёсий жараёнларга жиддий тарзда таъсир этди. Айнан ушбу кўзғолон оқибатида водийда маҳаллий сулола тугатилиб, ҳокимият Сомонхудо авлодларига ўтади ва шундан кейин тарихий манбаларда Фарғонанинг қадимий кушон ёки туркий сулолага мансуб ҳукмдорлари ҳақида маълумотлар учрамайди. Халифаликнинг муҳим қисми ҳисобланган Мовароуннаҳр ва Фарғонани бошқариш халифалик ишончсиз деб ҳисоблаган маҳаллий ҳукмдорлардан уларга ўз садоқатини исботлаган сомонийлар хонадони вакилларига ўтди. Фарғона ва Хўжанд аҳолисининг [18,141] кўзғолонда фаол иштирок этиши боис Хорун ар-Рашид Фарғона аҳолисини Рофеъ ибн Лайс ғояларидан ҳимоялаш мақсадида алоҳида дастурга эга бўлган халифалик амалдорлари юборилади [23,283], чунки бу ерда халифаликнинг ички вилоятларидан фарқли ўлароқ кўзғолончилар чегара бўйлаб ўрнашган қарлуқлардан ёрдам олишлари мумкин эди.

Рофеъ ибн Лайс кўзғолони араблар Фарғонага қарийб бир аср олдин кириб келган бўлсалар-да, уларнинг мавқеи бу ерда мустақкам эмаслигини кўрсатди. Фарғонанинг араблар жойлашган манзилгоҳларини ҳисобга олмаганда, водийда ислом дини ҳали кенг ёйилмаган эди. Фарғона водийсининг VIII – IX асрлар чегарасидаги сиёсий аҳволи шундай эди.

Рофеъ ибн Лайс кўзғолонининг Асад ўғиллари ёрдамида бостирилиши бу ерда халифалик ва Сомонийлар сиёсий мавқеининг ошишига олиб келди.

Сомонийлар сулоласининг асосчиси – Сомонхудо Сомон қишлоғининг ҳокими бўлган. Бу қишлоқ қаерда жойлашган эди, деган саволга тарихий манбаларда турли жавоблар учрайди. Айрим муаллифлар бу қишлоқ Балх вилоятида бўлган деб ёзсалар, бошқалар уни Самарқанд атрофларида, учинчилари эса Термиз яқинида жойлашганлигини таъкидлайдилар [21,19].

Сомонхудо Хуросон волийси Асад ибн Абдуллоҳ Кушайрий тимсолида ўзига ҳомий топди, исломни қабул қилди ва унинг шарафига ўз ўғлига Асад деган исм қўяди [1,133]. Асад улғайиб, Хуросоннинг кейинги волийси Маъмун хизматидаги киради. Унинг ўғиллари, яъни Сомонхудонинг набиралари Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёс ҳам Маъмуннинг хизматида бўлиб, Тоҳир ибн Хусайн сингари Рофеъ ибн Лайс кўзғолонини бостиришда халифаликка яқиндан ёрдам берадилар. Халифа Маъмун қилган хизматлари эвазига 819-820 йилларда Нухни Самарқандга, Аҳмадни Фарғонага, Яҳёни Чочга, Илёсни эса Ҳиротга ҳоким этиб тайинлайди [12,66, 19:1].

Тахминан шу йилларда Хуросон вилоятининг волийлиги ҳам маҳаллий Тоҳирийлар сулоласи қўлига ўтади. 821 йилда Тоҳир ибн Хусайн, бир йилдан сўнг у вафот этгач, унинг ўғли Талха Хуросон волийси (ноиби) этиб тайинланади. Мовароуннаҳр вилоятларидаги Сомоний ҳокимлар Хуросонда ноиблик қилган Тоҳирийларга вассал бўлиб, уларга бўйсунар эдилар.

Фарғонага ҳоким этиб тайинланган Аҳмад ибн Асаднинг бу ердаги сиёсий фаолияти осонлик билан кечмади. Мирхонднинг “Равзат ус-Сафо” асарида келтирилишича, 828 йилда Фарғонага ислом динини қабул қилмаган туркий қабилалар бостириб киради [19:2; 24:13]. Асарда қайд этилишича, муҳолифлар Фарғонани Аҳмаддан тортиб олишади. Шу туфайли Аҳмад Фарғонани ташлаб кетишга мажбур бўлади. Тахмин қилиш мумкин, у Фарғонани ташлаб кетганда, акаси Самарқанд ноиби Нух ҳузурига борган бўлса керак. Расман Хуросон ноиби Талха ибн Тоҳирга вассал бўлган Аҳмад ибн Асад ундан ёрдам сўрайди. Талха ибн Тоҳир Аҳмаднинг илтимосини инобатга олиб, ўзининг нуфузли вазири Аҳмад ибн Абу Халид бошчилигида Фарғонага қўшин жўнатади. Шуни алоҳида

ТАРИХ

таъкидлаш керакки, Аҳмад ибн Абу Холид вазир сифатида шахсан халифа Маъмун томонидан тайинланганлиги боис, унинг Хуросон ва Мовароуннаҳрда мавқеи анча баланд эди. “Дин душманлари” Аҳмад ибн Абу Холид томонидан Фарғонадан қувиб чиқарилгандан кейингина [20:57] Аҳмад Фарғонага қайтиб келиб, узоқ муддат ҳокимлик қилиш имкониятига эга бўлади. Мирхонд юқорида рўй берган воқеани тасвирлашда уни қачон содир бўлганлигини айтиб ўтмайди. В.Бартольд ҳам Мирхондга таяниб ушбу воқеа тўғрисида ҳикоя қилганда, унинг қачон рўй берганлигини очиқламайди [8:257]. Шунга қарамасдан, Мирхонд асарида Тоҳирнинг вафотидан кейин халифа Маъмун Талха ҳузурига Аҳмад ибн Абу Холидни вазир этиб юборганлигини айтиб ўтади. Худди шу воқеалар билан бирга Фарғонадаги исён воқеаси ҳам, ҳодисалар ҳам эслатиб ўтилади. Демак, шундан хулоса қиладиган бўлсак, Аҳмад ибн Асаднинг Фарғонадан муҳолифлари томонидан қувилиб, сўнгра Аҳмад ибн Абу Холид ёрдами билан ҳокимиятни қайта қўлга олган санаси 822-823 йилларда юз берган, деб хулоса қилишимиз мумкин.

Шуниси диққатга сазоворки, Мирхонд ўз асарини XV аср охирида ёзган бўлса-да, аммо у келтирган 822-823 йилги Фарғонада юз берган воқеалар бизга маълум бўлган ўша давр тўғрисида маълумот берувчи манбаларда учрамайди. Демак, Мирхонд ўз асарининг Сомонийлар ва бошқа сулолалар тўғрисида ҳикоя қилувчи 4-жилдини ёзишда бизгача етиб келмаган қандайдир оригинал манбадан фойдаланган. Айни шу IX асрнинг 20-йиллари тўғрисида Насафий ўзининг “Ал-Канд фий зикри уламои Самарқанд” асарида ҳам қизиқ бир воқеани эслатиб ўтади. Унда келтирилган маълумотларга ишонадиган бўлсак, Талха ибн Тоҳир 828 йилда водийдан “Фарғона подшолари”ни қувиб чиқаради [13: 57, 27:73].

“Фарғона подшолари” дея тилга олинган ҳукмдорнинг ким эканлиги тарихий манбаларда ва илмий адабиётларда келтирилмаган. Аввало “Фарғона подшолари” ким эканлигига аниқлик киритиб олсак. Халифа Маъмун томонидан Ўрта Осиёнинг бошқа вилоятлари қатори Фарғона ҳам Сомонхудодиннинг набираларига инъом этилган эди. Фарғонанинг туркий уруғга мансуб аввалги ҳукмдорлари водийни идора

этаётган шароитда Маъмун уни инъом тарзида Аҳмад ибн Асадга бера олмаган бўлар эди. Фақатгина Фарғонадан унинг ҳукмдорлари сулоласи тугатилган ёки қувиб чиқарилган вазиятдагина Аҳмад ибн Асад водийни идора эта олар эди. Демак, Маъмун даврида Фарғона ҳукмдорлари водийдан қувиб чиқарилган ва унинг бўшаб қолган вилоятига Сомонхудодиннинг набираси ноиб этиб тайинланган. Агарда Фарғона ҳукмдорлари сулоласи водийдан қувиб чиқарилмасдан, балки тугатилганда, 822-823, 828 йилдаги ҳужумлар юз бермаган бўлар эди. Юқорида келтирилган Насафийнинг асарида келтирилган “Фарғона подшолари” деган ибора остида собиқ маҳаллий сулола вакиллари назарда тутилган бўлиши мумкин. Иккинчи тахминга кўра, ушбу манбада “Фарғона подшолари” деган ибора остида собиқ маҳаллий сулола вакиллари эмас, балки Фарғона водийси чегаралари бўйлаб жойлашган туркий қабила бошлиқлари назарда тутилган бўлса керак. Сабаби, бундан олдин ҳам Қарлуқ ябғулари бир неча бор Фарғонага бостириб кириб, арабларга қарши кураш олиб борган. Юқоридагилардан хулоса қиладиган бўлсак, Аҳмад ибн Асаднинг Фарғонада ҳокимияти ҳали мустаҳкам эмас эди. Шу сабабли Фарғонага қўшни бўлган туркий қабилаларнинг ҳужуми тез-тез такрорланиб турган. Биргина IX асрнинг 20-йилларида туркийларнинг Фарғонага икки марта ҳужуми кузатилган. Шуниси эътиборлики, Аҳмад ибн Асад Фарғонани мулк сифатида халифа Маъмундан олган бўлса-да, аммо унинг водийдаги фаолиятининг кафолати Тоҳирийлар эди. Шу сабабли Тоҳирийлар Аҳмадга бир неча марта амалий ёрдам беришган.

Аҳмад ибн Асад ҳукмдорлигининг Фарғонада узил-кесил ўрнатилишида акаси, Самарқанд ноibi Нухнинг ҳизматлари катта бўлди. Нух томонидан 838-839 йилларда Фарғонанинг шимолий ва шарқий қисми, яъни асосан мажусийлар яшовчи Косон, Урест ва Исфижоб ҳудудларининг мусулмон оламига қўшиб [4,15,18:159-160] олиниши ва у ерда янги қалъаларнинг барпо этилиши, шубҳасиз, водийда Аҳмад ибн Асад мавқеининг мустаҳкамланишига олиб келди. Манбаларда Нухнинг Косон ва Урестга қилган юришларига сабаб сифатида у ернинг ҳукмдорлари томонидан сомонийлар

билан тузилган тинчлик сулҳининг бузилиши кўрсатилади [17:445]. Демак, хулоса қилишимиз мумкинки, Нуҳ ибн Асад бундан олдин ҳам Фарғонанинг шимолий ва шарқий қисмларига ҳарбий юришлар ташкил этиб, туркий қабилаларнинг бошлиқлари билан бир-бирларига ҳужум қилмаслик тўғрисида сулҳ тузиб, ортига қайтган. Ушбу воқеадан сўнг тарихий манбаларда Фарғона водийсига кўчманчиларнинг ҳужуми тўғрисидаги маълумотлар учрамайди.

Ибн Ҳавқалнинг “Китаб сурат ул-ард” асарида келтирилишича, Исфижобдан бошлаб Фарғонанинг энг чекка ҳудудларигача бўлган ерлар қарлуқлар билан қўшни бўлиб [28:20, 29:35], бу ерларда қарлуқларнинг босқини тез-тез рўй бериб турган. Тарихий манбаларда Аҳмад ибн Асад даврида қўшиннинг жанговар тайёргарлиги ва қурол-аслаҳаси ниҳоятда юқорилиги таъкидланади. Аҳмад ибн Асад ҳукмронлиги даврида Фарғона ва турк шаҳарларидаги иқтисодий тараққиётни ҳисобга олсак, сомонийлар қўшинининг жанговар тайёргарлиги юқорилиги тўғрисидаги маълумотлар ҳақиқатга яқиндир. Бошқа томондан қараганда, кўчманчилар билан чегарадош водийнинг ҳарбий шайлиги табиий ҳолат эди. Бу ҳам келажакда Аҳмад ибн Асаднинг Фарғонадан туриб бутун Мовароуннаҳрни ўз қўли остида бирлаштирилишига ёрдам берди. Шу йилларда Фарғона ва Аҳмад ибн Асад қўл остидаги турк шаҳарлари аҳолисидан тўпланган хирож 326 400 дирхамни ташкил этган [18:160].

Аҳмад ибн Асаднинг Фарғонадаги ички сиёсати ҳақида маълумотлар кўп эмас. Гардизий ҳижрий 224 (милодий 839) йилда Фарғонада кучли зилзила содир бўлганлигини қайд этади [6:278]. В.Бартольд ўзининг “Мўғуллар ҳужуми даврида Туркистон” асарида 859 йилда Шавдар касабасида исён бўлиб ўтганлигини таъкидлайди [4:268]. Ибн Ҳавқалнинг “Китаб сурат ул-ард” асарида Шавдар юришига Наср ибн Аҳмад бошчилик қилганлигини, унинг қўшинлари сони 300 минг нафар эканлиги, шунингдек, жанглар давомида улардан тўрт минг киши асосий қўшиндан узилиб қолганлиги қайд этилади [28:20].

Воқеанинг муҳим томони шундаки, Шавдар жойлашган Туркистон ҳудуди маъмурий жиҳатдан на Самарқанд ҳукмдори

Саср ибн Аҳмадга ва на Шош ноиби Муслимга тааллуқли эди. Демак, Ўрта Осиёда таъсири ортиб бораётган Аҳмад ибн Асад исёнчиларга қарши тўнғич ўғли Наср ибн Аҳмадни юборади. Аммо юқоридаги рақамнинг тўғрилиги шубҳалидир. Муаллиф ушбу рақам орқали қўшин сонининг кўплигини таъкидламоқчи бўлса керак. Наср томонидан исёнчилардан бир неча минг киши қириб юборилганлиги ҳақида хабар берилади [8:268]. Аммо ушбу манбада исённинг сабаблари ҳақида маълумот берилмаган. Тахминимизча, қўзғолон халифалик томонидан амалга оширилган жабр-зулм туфайли юзага келган бўлса керак.

Наршахийнинг берган маълумотида кўра, Нуҳ ўлими олдидан ўзига ворис сифатида укаси Аҳмадни тайинлайди [1:147]. Нуҳ ва Яҳёнинг вафотидан сўнг Аҳмад ибн Асад бутун Мовароуннаҳрни ўз қўли остида бирлаштиради. У, одатга кўра йирик вилоятларни ўғиллари ва ўз вассалларига тақсимлаб берди. Жумладан, ўғиллари Наср ва Асадга Самарқанд ҳамда Фарғонани, жияни Муслимга эса Шошни беради. Аҳмад ибн Асаднинг ўзи эса олий ҳокимиятни сақлаб қолган ҳолда, Фарғонадан туриб деярли бутун Мовароуннаҳрни идора этади [7:492]. Шу тариқа, IX асрнинг ўрталарига келиб, деярли бутун Мовароуннаҳр (Бухоро, Кеш ва Чағониёндан ташқари) Сомонийлар тасарруфида бўлган. Айтиш мумкинки, Сомонийлар давлатига тамал тоши Фарғона ҳукмдори Аҳмад ибн Асад томонидан қўйилди. Фарғона бу давлатнинг илк маркази бўлган. Кейинчалик марказ дастлаб Самарқандга, сўнгра Бухорога кўчган бўлса-да, лекин Фарғона муҳим минтақа сифатида ўз сиёсий мавқеини сақлаб қолди.

864 йили Аҳмад ибн Асад вафот этганидан сўнг Фарғона бошқаруви унинг ўғилларидан бири Абул Ашъос Асад ибн Аҳмад қўлига ўтади [15:17].

Аҳмад ибн-Асаднинг вафотидан сўнг унинг ўғиллари иккита гуруҳга ажралиб кетишади [15:21]. Биринчи гуруҳ Аҳмаднинг вориси Наср бошчилигида, иккинчи гуруҳ эса Исмоил бошчилигида эди. Иккала гуруҳнинг сиёсий мақсадлари турлича бўлиб, Фарғона ҳукмдори Абул Ашъос Асад ибн Аҳмаднинг Наср тарафида туриб Исмоилга қарши курашидан асосий мақсад, шубҳасиз, водийни ўз қўлида сақлаб қолиш

ТАРИХ

ҳисобланган. Чунки айнан Наср отасининг вафотидан кейин Фарғонани Абул Ашъос Асад ибн Аҳмадга инъом этган эди. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, Абул Ашъос Асад ибн Аҳмаднинг Фарғонада ҳукмронлигининг кафолати Наср эди. Абул Ашъос Асад ибн Аҳмад Фарғонанинг маркази – Ахсикатда туриб, ўз номидан мис тангалар зарб этди ҳамда катта ҳуқуқларга эга бўлган ҳолда бутун вилоятни идора этган.

Сомонийлардан бўлган Фарғона волийларидан Абул Ашъос Асад ибн Аҳмад ва унинг ўғли Муҳаммад ибн Асаднинг фаолияти тўғрисида бизгача кам маълумот этиб келган.

Исҳоқ ибн Аҳмад Исмоил ёрдамида Фарғона ноиби бўлгунига қадар Мовароуннаҳр вилоятларининг бирини идора этганлиги тўғрисида маълумот йўқ. Айнан шу жиҳат Исҳоқ ибн Аҳмадни Исмоил томонида туриб, ўз акасига қарши курашишига сабаб бўлган бўлса эҳтимол. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, унинг мақсади, Исмоил ёрдамида бирор-бир вилоят бошқарувини олиш эди, дея айтишимиз мумкин. Сабаби, Насрнинг мағлубиятидан кейин мулкларни қайта тақсимлаш жараёнида Исҳоқга Исмоил томонидан Фарғона бошқаруви тухфа этилган.

Тахмин этиш мумкинки, Исмоил Бухорода ноиб бўлган дастлабки йилларида акаси Насрга бўйсуниб, йиғилган солиқларнинг белгиланган қисмини унинг хазинасига юбориб турган ва вассаллик мажбуриятларини адо этган. Аммо кейинчалик Бухорода ўз мавқеини мустақамлаб олган Исмоил марказий ҳокимиятга бўйсунмаслик йўлини тутди. Наршахийнинг ёзишича, у вилоятдан тўпланган 700 минг дирҳам солиқнинг салкам 500 минг дирҳамини ўзида олиб қолиш ва уни маҳаллий эҳтиёжларга сарф қилишга қарор қилади. Бунга жавобан Наср бошқа биродарлари, шу жумладан Фарғона ҳокими Абул Ашъос Асаддан кўмак олиб, Бухорога қўшин тортади [1:151]. Исмоил Бухородан Фаробга чекинади ва Хуросон ҳукмдори Рофеъ ибн Харсамадан ёрдам сўрайди. Исмоил Сомоний ва Рофеъ ибн Харсаманинг биргаликда Самарқандга қилган юриши муваффақият қозонмади. Натижада, Ибн Харсама воситачилигида Наср ва Исмоил ўртасида сулҳ шартномаси

тузилди. Унга кўра, Исмоил Бухорода Наср фойдасига солиқ йиғиш учун мутасадди этиб тайинланди.

Орадан 15 ой ўтгач, Наср укаси Исмоилдан тўланиши керак бўлган хирожни талаб қилади. Исмоил эса бу ишни яна пайсалга солади. Шу боисдан Наср иккинчи мартаба Исмоилга қарши қўшин тортади. Бу гал ҳам Насрга унинг укаси, Фарғона ҳокими Абул Ашъос Асад ибн Аҳмад ҳамроҳлик қилади. Наср ва Исмоил қўшинлари ўртасидаги муҳораба 888 йилнинг кузида содир бўлади [1:152]. Бу жанг Исмоилнинг ғалабаси билан яқунланади. Наср асирга тушди. Аммо Исмоил Насрни расман бўлса-да, сулола бошлиғи ва олий ҳукмдор сифатида тан олди, Наср эса уни тахт вориси этиб тайинлади. Лекин амалда ҳокимият Исмоилнинг қўлига ўтди.

892 йилда Наср вафот этгач, Сомонийлар давлатида расман Исмоилнинг ҳукмронлиги бошланди. Исҳоқ ибн Аҳмад Исмоил Сомонийга давлатни мустақамлаш ва унинг ҳудудларини кенгайтиришга қаратилган сиёсатини амалга оширишида ёрдам берди. Жумладан, 900 йилда Исмоилнинг Хуросонга, Саффорийларга қарши юришида Фарғона қўшини иштирок этди. Тарихий манбаларда бу жангда ҳар икки томондан қатнашган аскарларнинг сони ҳақида маълумотлар йўқ, аммо Наршахий ушбу муҳорабада Фарғона ва Туркистондан келган қўшиннинг сони 30 мингдан иборат эканлигини эслатади [1:156].

Наршахийда келтирилган маълумотларни таҳлил қиладиган бўлсак, Фарғона қўшинлари Исмоил Сомонийнинг Амр ибн Лайсга қарши юришида муҳим ўрин тутган. Сабаби, манбада келтирилишича, дастлаб Саффорийларга қарши отланган амир Исмоил Амударё соҳилига етганда қўшиндаги норозиликлар боис бироз тўхтади ва фарғоналик қўшинлар этиб келгандан кейингина асосий жанг ҳаракатларини бошлайди. Бундан ташқари, жангда қатнашган, Фарғона қўшинларига ким бошчилик қилганлиги ҳам манбаларда қайд этилмаган. Ўша пайтда Фарғонада Исҳоқнинг волийлигини ҳисобга оладиган бўлсак, қўшинга у бошчилик қилган бўлса керак.

X асрда Фарғона ҳақида сўз юритилганда, биринчи навбатда Сомонийларнинг марказлашган давлати таркибида ўз ички мустақиллигини сақлаган,

кучли иқтисодий асосга эга бўлган волийлик гавдаланади. X асрнинг бошларида Исҳоқ ибн Аҳмад ва унинг ўғли Илёс ибн Исҳоқ исёнларидан кейин Фарғона узоқ вақт давомида тарихий манбаларда тилга олинмади, шу сабабли ушбу камчиликни бартараф этишда нумизматик материалларнинг аҳамияти юқори [30:24]. X асрнинг 20-30 йилларига келганда яна тарихий манбаларда оз бўлса-да Фарғона ҳақида маълумотлар учрайди.

X аср бошларида эса Фарғонада сомонийларнинг кичик уруғидан бўлган Исҳоқ ибн Аҳмад ҳукмронлик қилар, у Исмоил Сомонийнинг Фарғонадаги волийси ҳисобланарди. Исҳоқ Исмоил Сомоний даврида қудратли давлат ташкил этишнинг тарафдори сифатида унинг деярли барча ҳарбий юришларида иштирок этди.

В.В.Бартольд қайд этганидек, Исмоилдан кейин Сомонийлар хонадонидан унинг даражасидаги сиёсий арбоб етишиб чиқмаган бўлса-да, аммо у барпо этган бошқарув тизими юз йилга яқин муддат давомида давлатнинг фаолият олиб боришини таъминлади [10:300, 26:103]. Шунингдек, кейинги асрларда Ўрта Осиёда барпо этилган Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Темурийлар каби йирик давлатларда Исмоил барпо этган башқарув тизимидан унумли фойдаланилди.

Исмоил Сомонийнинг вориси – унинг ўғли Аҳмад ўта диндорлиги билан шухрат қозонган эди. Агар Исмоил даврида давлат ҳужжатлари форс тилида тузилган бўлса, Аҳмад яна араб тилига давлат тили мақомини беришга ҳаракат қилди. Арабчани билган маъмурий амалдорларнинг давлат ҳимоясига олиниши хос аскарлий кучлар – шуратнинг норозилигига сабаб бўлди. Натижада, 914 йилда Аҳмад ўзининг ғуломлари томонидан ўлдирилди [1:158].

Исмоил Сомонийнинг биродари Исҳоқ ибн Аҳмад тўғрисида ёзма манбаларда батафсил маълумотлар йўқ. Унинг Фарғона волийси бўлишидан (888 йилдан) йигирма йилча вақт ўтгач, у ҳақида ёзма манбаларда яна маълумотлар учрайди. 907 йилда Исмоил Сомоний вафот этгач, Исҳоқ ибн Аҳмад сулоладаги энг ёши улуг инсон сифатида олий ҳокимиятга даъвогарлик қилди. Аммо тахтга, юқорида таъкидланганидек, унинг жияни, Исмоил Сомонийнинг ўғли Аҳмад ўтиради. Исҳоқ

бундан норози эканлигини яширмади. Натижада Аҳмаднинг тарафдорлари уни қамоққа ташладилар. Аммо Исҳоқнинг ўғли Муҳаммад ибн Исҳоқ Фарғонани идора этиш ҳуқуқини ўз кўлида сақлаб қолди [7:493]. Бундан хулоса қиладиган бўлсак Фарғонада Исҳоқ ибн Аҳмад ва унинг ворисларини қўлловчи кучларнинг мавқеи баланд эди. Шу сабабдан бўлса керак, ҳаттоки отаси ва биродари амирга қарши исён кўтарган вазиятда ҳам Муҳаммад ибн Исҳоқ Фарғона бошқарувини қўлдан бермаган.

910–911 йилда Аҳмад ибн Исмоил амакисини афв этиб, унга Самарқандни бошқариш вазифасини топширади. Аммо, 914 йилда Аҳмад вафот этиб, унинг ўрнига 8 яшар ўғли Наср II тахтга чиқарилди. Бундан норози бўлган Исҳоқ яна бир марта, бу гал Самарқандда исён бошлайди. Бу сафар Исҳоқни Илёс исмли ўғли қўллаб-қувватлайди. Шунга қарамай, исён бостирилиб, Исҳоқ қамоққа олинади ва у ерда вафот этади. Илёс эса Фарғонага қочади [15:17, 16:99, 19:15, 24:13]. Ушбу воқеадан кейин Исҳоқ ибн Аҳмаднинг авлодлари Фарғонани бошқариш ҳуқуқидан маҳрум этилади. Исҳоқ ибн Аҳмаднинг ўғли Муҳаммад ибн Исҳоқ ҳақида тарихий манбаларда маълумотлар бизгача етиб келмаган.

Наср II бошқа амакиси – Асад ибн Аҳмад авлодларига ишонч билдириб, 915 йилда Фарғонани Муҳаммад ибн Асадга инъом этади. Сомонийлар сулоласи аъзолари орасида Фарғона ҳокими сифатида Муҳаммад ибн Асад номи ёзма манбаларда деярли келтирилмаган. Бунга асосий сабаб Муҳаммад ибн Асаднинг ҳокимият учун курашларда иштирок этмаганлиги бўлиши мумкин. Бироқ, Абу Амр Муҳаммад ибн Асад исмли саркарда номи 922 йилда Фарғонада юз берган исён воқеасида учрайди [15:17, 19:15, 24:13]. Ушбу шахс айнан нумизматик материаллар орқали бизга маълум бўлган Фарғонанинг сўнгги сомоний волийси ҳисобланади.

Амир Аҳмаднинг ўлими ва марказий ҳокимиятнинг заифлашуви қатор вилоятларда сепаратистик ҳаракатларнинг кучайишига олиб келди. Фарғона волийлари ҳам расман марказий ҳокимиятни тан олсалар-да, амалда мустақил сиёсат олиб боришга интилар эдилар. Ибн ал-Асирнинг берган маълумотларига кўра, Илёс ибн

ТАРИХ

Исҳоқ биринчи исёнидан кейин мағлубиятга учраб, Фарғонага чекинган ва шу ерда иккинчи маротаба исён кўтарганича яшаган эди. Ҳақли савол туғилади: нега Илёс оиласи Фарғона бошқарувини қўлдан бой берган ва биродари Муҳаммад ибн Исҳоқ Фарғона волийси мансабидан туширилган вазиятда айнан Фарғонага қочиб, бу ердан бошпана топди?" Бизнингча, Фарғонада яшаётган туркий қабилалар сомонийлар ҳокимиятини номигагина эътироф этгани ҳолда, қулай вазият туғилиши билан катта ўлжа илинжида сулолавий низоларга аралашинишга тайёр туришар эди. 310/922 йилда Илёс ибн Исҳоқ Фарғонада Наср II ибн Аҳмадга қарши исён кўтаради. У Муҳаммад ибн Ҳусайн Мутт ёрдамида 30 минг кишидан иборат отлиқ қўшин йиғади ва Самарқандга юриш бошлайди [16:100]. Наср II унга қарши Абу Муҳаммад ибн Асад бошчилигида бор-йўғи 2500 кишидан иборат ҳарбий бўлинма юборади. Қўшин Самарқанд атрофида тузоқ қуриб, Илёс кутган. Илёснинг бу ер орқали Самарқанд яқинида қароргоҳ қуриш билан овора бўлиб турган пайтда ўрмон орасидан чиқиб, Илёс қўшинига ҳужум қилади. Қутилмаган зарбадан Илёснинг қўшини иккига ажралиб кетади ва ортга чекинишни бошлайди. Илёснинг ўзи Фарғонага қочади. Бошқа тарафдан Муҳаммад ибн Ҳусайн Мутт Исфижобга, у ердан Тароз тарафларга кетади. Наср II нинг буйруғи билан Тарознинг деҳқонига ёзилган мактубда ибн Муттни қўлга туширса, унга катта мукофот берилиши таъкидланган эди [16:100, 17:337]. Деҳқон ҳукмдорнинг буйруғини адо этиб, Тарозга келган Муҳаммад ибн Ҳусайн Муттни қўлга олади. Қўлга олинган ибн Мутт қатл этилиб, бошини Бухорога жўнатади. Абу Муҳаммаднинг кучлари оз бўлишига қарамай, у Илёсни мағлуб эта олди [16:100].

Шунга қарамай, Илёс тинчланмади. У Шош ҳокими (волийси) Абул-Фазл ибн Абу Юсуфнинг ёрдамига таяниб, яна исён кўтаради. Аммо унинг ушбу юриши ҳам муваффақият қозонмади. Илёснинг лашкари Муҳаммад ибн Яса бошчилигидаги кучлар томонидан тор-мор этилди, мағлуб бўлган Илёс иложсиз Қошғарга чекинди. Унга ёрдам берган Шош волийси Абул-Фазл эса асирга олиниб, Бухорога юборилди ва у ерда қатл этилди [16:100].

Қошғарда Илёс ибн Исҳоқ Тўғон Такин исмли деҳқон билан иттифоқ тузиб, яна

Фарғонага юриш бошлайди. Ўша вақтда Фарғонада ҳоким бўлган Муҳаммад ибн ал-Музаффар [16:114] вилоят мудофаасини ташкил этади. Пировард натижада Илёс яна бир бор мағлубиятга учрайди [17:99].

Илёснинг тақдирига келадиган бўлсак, юқоридаги воқеалардан кейин Муҳаммад ибн Музаффар Илёс билан ўзаро мактуб ёзишиб, уни ўз томонига оғдиришга ҳаракат қилган. Бу тадбирларнинг барчаси ижобий натижа бериб, Илёс ўзининг сепаратистик ҳаракатларини тўхтатади. Шу тариқа мамлакатнинг муҳим шарқий чегара қисми бўлган Фарғонада тинчлик ўрнатилади. Илёсга омонлик берилгандан сўнг Бухорога кетган, Наср II билан қариндошлик алоқаларини боғлаб, бу ерда яшаш имкониятига эга бўлган эди [16:100]. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, Наср II даврида Фарғона ва бошқа худудлардаги турли исёнларни бостиришда Наср II нинг маърифатпарвар вазири Абдуллоҳ Жайҳонийнинг хизматлари катта бўлди [21:29].

Илёснинг 922 йилда Наср II га қарши Фарғонага қилган сўнги юришининг сабаби ота мерос мулки, яъни Фарғонани қайтариб олиш эди, деган хулоса чиқариш мумкин. Илёснинг отаси Исҳоқ ибн Аҳмад 888 йилда Исмоил Сомонийга берган ёрдами туфайли Фарғона вилоятига волий этиб тайинланган. Исҳоқ ибн Аҳмад ва унинг ўғли Муҳаммад ибн Исҳоқ 914 йилгача бу вилоятни идора қилдилар.

Илёс ибн Исҳоқ Фарғона вилоятини қайта қўлга ололмади. Аммо бу ерда Асад ибн Аҳмад авлодларининг ҳукмронлиги ҳам узоққа бормади. Х асрнинг 30 йилларида Фарғонада ҳокимлик қилиш сомонийлар хонадонига мансуб волийлардан этник келиб чиқиши турклардан бўлган арбобларга ўтди. Нумизматик манбаларга асосланиб айтганда, сўнги сомоний волий Абу Муҳаммад ибн Асад ўз ўрнини туркий саркардаларга бўшатиб берди.

Хулоса қилиб айтганда, Фарғонанинг биринчи сомоний ҳукмдори Аҳмад ибн Асад ўз фаолияти давомида тарихий вазиятдан моҳирлик билан фойдаланган ҳолда, тарқоқ Сомонийлар давлатини том маънода мустақил давлатга айлантириш ишини бошлаб берди. Гарчанд бу хайрли ишни Аҳмад ибн Асад ҳаётлик чоғида тўлиқ амалга ошира олмаган бўлса-да, лекин у

бўлажак кучли ва марказлашган давлатга тамал тошини қўйди. Бундан ташқари, унинг ворислари бўлган Сомоний амирлар Фарғонага алоҳида эътибор беришган ва аксарият ҳолларда ўз уруғдошларинигина Фарғона волийлигига раво кўришган.

Аммо, бир томондан, Наср II нинг ёшлиги боис юқори давлат амалдорларининг мавқеи Исмоил Сомоний даврига қараганда бир неча маротаба кўтарилди. Эндиликда мамлакат бўйлаб амалдорларни тайинлаш ва уларнинг номзодини кўрсатиш амир ташаббуси билан эмас, балки мавқеи ошган амалдорлар томонидан белгилана бошланди. Гарчи Наршахий ўз асарида Бухоро амирларини барча ҳокимиятни ўз қўлида жамланган ҳукмдорлар сифатида тасвирлаган бўлса-да, амалда вазият бунинг акси эканлигини кўрсатади. Энди Бухоро

амирлари аждодлари Наср, Исмоил сингари ҳарбий юришларга шахсан ўзлари бошчилик қилишмас, ҳашаматга бурканган ҳолда Бухорода истиқомат қилишар эди.

Иккинчи томондан, Сомонийларнинг Фарғонадаги кичик уруғи вакиллари доимий исёнлари натижасида ўз уруғдошларининг уларга нисбатан ишончини йўқотдилар. Фарғона сомонийлари давлатни идора этишда Бухоро амирлари бўлмиш улуғ уруғ – Сомонийларга таянч бўлмадилар. Бундай вазиятда Бухоро амирлари исёнкор уруғдошларидан кўра, борган сари давлатни идора этишга ўзларига таянч бўлаётган туркий ҳожибларга ишонч билдира бошладилар. Шу тариқа Фарғонада Сомоний уруғга мансуб волийларнинг ҳукмронлиги ўз ниҳоясига етди.

Адабиётлар:

1. Абу Бакр Наршахий. Бухоро тарихи. Форс тилидан А.Расулев таржимаси. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев // Мерос. – Т.: Камалак, 1991.
2. Al-Makdisi. Descriptio imperii moslemici auctore Schams'o'd-din Abu Abdullah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. M. J. de Goeje, Lungduni Batavorum, 1877; ed. 2:
3. Ал-Балазури, Ахмед ибн Йахйа ибн Джабир. Завоевание Хорасана (извлечение из сочинения «Футух ал-Булдан») Перевод с арабского языка, введение, комментарии и указатели Г.Гоипова. – Душанбе: Дониш, 1987.
4. Al-Balazuri. Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Belol, quem a codice Leidensi et codice Musei Britannici ed. M.J.de Goeje, Lungduni Batavorum, 1866. – 1376p.
5. Ас-Самъоний, Абдулкарим. Насабнома. Таржимонлар: Ҳожи Абдулғафур Раззоқ Бухорий, Комилжон Раҳимов. – Т., 2017.
6. ابو سعيد عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی. تاریخ گردیزی. به تصحیح و مقابله: عبدالحی حبیبی. تهران: دنیای کتاب، 1343. 733 ص
7. Анарбаев А. Ахсикат – столица древний Ферганы. – Т.: Тафаккур, 2013. – 535 с.
8. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. 1 – М.: Восточная литература, 1963.
9. Бартольд В.В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах / Соч. Т. II (1). – М.: Наука, 1963.
10. Бернштам А.Н. Древняя Фергана (Научно-популярный очерк). – Ташкент: Изд-во АН Уз ССР, 1951.
11. El-Belâzurî, Ahmed b. Yahya. Futuh-ul-Buldan. Tercüme Prof. Dr. Mustafa Fayda. – Istanbul: Siyeryayinlari, 2013.
12. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.2. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
13. Брыкина Г.А., Горбунова Н.Г. Фергана // Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Под общей редакцией академика Б.А.Рыбакова. – М.: Наука, 1999.
14. Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн II. Душанбе: Ирфон, 1989.
15. Давидович Е.А. Ферганские Саманиды по нумизматическим данным // ЭВ. Вып. XI. — М.:—Л., 1956.
16. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-Таърих (Полный свод истории) // Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечания и комментарии, введение и указатели Ш.С. Камолиддина. – Т.: Узбекистан, 2006.
17. Ibnu'l Esir. Islam tarihi. El Kamil Fi't Tarih Tercumesi. / Ceviren Yunus Apaydin. – Cilt 6. – Istanbul: Turkiyat matbaacilik ve nesriyat, 1986.
18. Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в. – Т.: Фан, 1965.
19. Мирхонд. Сомонийлар тарихи. Дефремери нашриёти. – Historie des Samanides par Mirkhond. Texte persan, traduit et accompagne de notes criticis, historiques et geographiques par M.Defremery. – Parij. 1832.
20. Насафий, Нажмиддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад. Ал-Канд фий зикри уламои Самарқанд / Араб тилидан таржима Усмонхон Темурхон ўгли ва Бахтиёр Набихон ўглиники. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001.
21. Неъматов Ҳ. Давлати Сомониён: тоҷикон дар асрҳои IX-X. – Душанбе: Ирфон, 1989.
22. Смирнова О.И. Очерки из истории Согда. – М.: Наука, 1970.
23. The History of al-Tabari. / Translated by Carole Hillenbrand. – Vol. 30. – New York. State University of New York Press, 1989.
24. ميرخواند. رو الصفا في سيرة الانبياء و الملوك و الخلفاء. جلد چهارم. بمبئی. 1261. 332ص.
25. تۇرغۇن ئالماس. ئۇيغۇرلار. مئىۋنخىن: دۇنيا ئۇيغۇرلار قۇرۇلتىيى، 2010. 344 ب
26. Юлдашев С.Б. Фарғона водийси Сомонийлар давлати таркибида // “Фарғона водийси янги тадқиқотларда” мавзусидаги учинчи республика илмий анжумани. – Ф., 2017.
27. Юлдашев С.Б. Аҳмад ибн Асад – Фарғонанинг биринчи Сомоний ҳукмдори // Ўтмишга назар №10. – Т., 2019.
28. Ибн Ҳавқал. Китаб сурат ул-ард // Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Ш. С. Камолиддин. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011.
29. Ибн Хауқал. Китаб сурат ул-арз (пер. с арабского О. Б. Фроловой) // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. – Т.: Фан, 1988.
30. Тизунгаузен В.Г. О саманидских монетах. ТВОРАО, ч. I. – СПб, 1855.